

A magyar szórend kísérleti modelljei 1. Optimalitáselmélet

„Midőn én, még nem is tagja a nyelvészeti osztálynak, a magyar mondatról szándékoszom nézeteimet előadni, a t. Akadémia ujjal mutathat azon nyomozásokra és dolgozatokra, melyek e tárgyat – mondhatnám csaknem köz megegyezés szerint – már régóta tisztába hozták. Révainak kaján sírásó által születése óta úgyszólván eltemetett és így ismeretlen munkáját nem említve, ott vannak Fábíán és Szilágyi koszorúzott értekezései; ott van Fogarasi „Euréka”-ja, s ott van az akadémia-szerkesztette „Rendszere a magyar nyelvnek!” „Mi kell több?”

Mi kell több? E magasan hangzó kérdés azt a határozott állítást foglalja magában, hogy „nem kell több!” És bizony nem kicsiny bátorságot kell vennem, midőn azt merem ellene mondani, hogy: *kell több!* S merészségem még oda is elragad, hogy: *kell jobb!*” (Brassai 1860: 280).

„Az É. Kiss Katalin munkásságával [...] új és időtálló eredményeket hozó magyar szórendi kutatások [...] szinte a végérvényesség erejével rögzítették azokat a szabályokat, amelyeknek a mondat összetevői engedelmeskednek” (Kenesei 2005: 179).

1. Bevezetés

A magyar mondattani kutatások történetében két kánon is kialakult, s ma is egymás mellett él: a kétezzer éves alapokon nyugvó akadémiai hagyomány és a harminc év alatt nemzetközi sikereket elérő hazai generatív nyelvészet egyaránt eljutott az önmagához viszonyított, más paradigmával összemérhetetlen végérvényesség bizonyos fokára. Brassai már 1860-ban egy csaknem tökéletesnek tekintett akadémiai leíró nyelvtannal szállt szembe, amikor a magyar mondatról – s különösen annak szörendjéről – előadta nézeteit, majd a 20. század utolsó harmadában a többek között éppen Brassai megfigyeléseit hasznosító generatív kutatások is elérkeztek arra a szintre, ahol – Kenesei István szavaival – „szinte a végérvényesség erejéről” beszélhetünk.

Jelen tanulmány ezzel az új végérvényességgel, a standard generatív elemzéssel szemben mutat be két, hangsúlyozottan **kísérleti** alternatívát. Az első a generatív nyelvészetben **belüli** alternatív irányzatot, az optimalitáselméletet követi: annak a kiszámítására kínál – a Chomskyt követő hagyományétól eltérő – algoritmust, hogy egy adott nyelvben mely szósorok számítanak jólformált mondatnak, s melyek nem. A második egészen más kérdésfeltevésből indul ki: nem a tisztán grammatikai értelemben vett jólformáltság és rosszulformáltság között kíván különbséget tenni, hanem – a kognitív-funkcionális irányzat céljainak megfelelően – azt igyekszik modellálni, hogyan szolgál a struktúra különféle kognitív és kommunikatív funkciók leképezésére. Összeköti ugyanakkor a két modellt, hogy szakít a standard elemzés egyik legalapvetőbb eszközével, az összetevős szerkezeti ágrajzzal: a szavak elrendeződését nem a hierarchikusan **főléjük** építhető elméleti konstrukciókból (X' , XP stb.) vezeti le, hanem a **közöttük** fennálló funkcionális és lineáris viszonyokból.

A tanulmány első részének következő fejezeteiben röviden ismertetem az optimalitáselméleti modellt és annak radikális – X' -elméletet mellőző – szintaktikai alkalmazását (vö. Newson [2000, 2004], Newson és Maunula [2006]), majd bemutatom a magyar mondat egy lehetséges elemzését ebben a keretben, Imrényi (2005, 2006) alapján.

2. Az optimalitáselmélet és radikális szintaktikai alkalmazása

Amikor Kenesei István úgy fogalmaz, hogy „[a]z É. Kiss Katalin munkásságával [...] új és időtálló eredményeket hozó magyar szórendi kutatások [...] szinte a végérvényesség erejével rögzítették azokat a szabályokat, amelyeknek a mondat összetevői engedelmességeknek” (2005: 179), akkor két lényeges elméleti előfeltevéssel él, amelyeket érdemes explikálni. Az egyik, hogy a mondatot valamilyen **összetevős szerkezet** formájában lehet és kell ábrázolni; a másik, hogy ezt a szerkezetet **szabályok** hozzák létre: olyan **megsérthetetlen** elvek, megszorítások, szimbólummanipuláló műveletek stb., amelyek együttesen gondoskodnak a nyelv összes jólformált mondatának (de csak azoknak) a generálásáról. Mint alább látni fogjuk, egyik előfeltevést sem kell szükségképpen elfogadnunk: ha más elméleti keretből indulunk ki, egészen más – de elvben a korábbival egyenértékű – modellhez juthatunk.

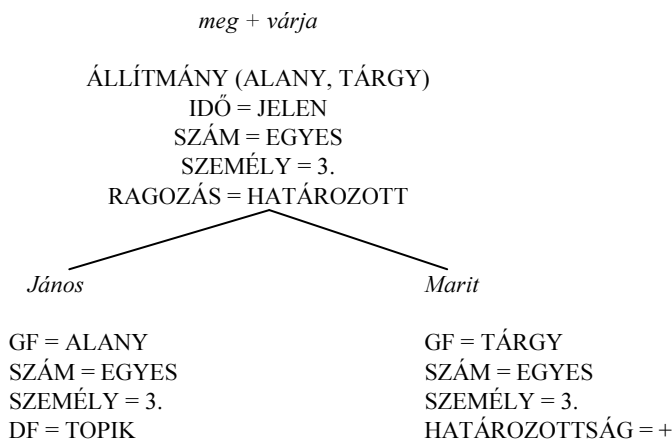
A tanulmány e részében alkalmazott optimalitáselmélet (*Optimality Theory*, a továbbiakban OT) a kilencvenes évek elején indult (Prince és Smolensky 1993). Egyszerre erénye és hibája, hogy nem nyelvelmélet – önmagában véve nem a nyelvről tesz állításokat –, hanem olyan általános kiértékelő-összehasonlító algoritmus, amelyet különféle nyelvi jelenségek (mint ellentmondó követelményekre adott optimális megoldások) modellálására is alkalmazni lehet. Először a fonológiában bizonyult sikeresnek, majd nemsokára megjelentek az első OT-alapú szintaktikai elemzések is (pl. Grimshaw 1997).

A kiértékelésnek, összehasonlításnak csak úgy lehet értelme, ha a kiértékelendő objektumoknak van valamilyen „közös nevezőjük”: a modellben ezt az **Input** komponensben fejezhetjük ki. A szófonológia Inputját a szótári elemek szolgáltatják, minél magasabb nyelvi szintet vizsgálunk

azonban, annál kevésbé kézenfekvő, hogy ez a komponens pontosan mit tartalmaz. A szintaxis Inputja feltehetően azoknak a szavaknak a halmaza, amelyekből a mondatot felépítjük, s különféle olyan adatokat is feltüntet, amelyek a szavak közötti funkcionális összefüggésekre (pl. vonzatstruktúra) vagy a mondat információs szerkezetére (topik, fókusz stb.) vonatkoznak. Körülbelül úgy képzelhetjük el tehát az Inputot, mintha a hagyományos grammatika ágrajzában is felhasznált információt (amely a grammatikai funkciókra [GF] utal) kombinálnánk a diskurzusfunkciókra (DF) és más, mondattani szempontból fontos jegyekre vonatkozó információval. (Drasztikus leegyszerűsítéssel élve: az Input azt fejezi ki, hogy „mit is akarunk mondani?”.)

Ha ezen az úton indulunk el, akkor a *János megvárja Marit* mondatot informálisan a következő Inputból vezethetjük le:¹

- (1) Informális példa az Input információjának megjelenítésére:

Figyeljünk fel rá, hogy ez a reprezentáció nem utal az elemek közötti sorrendiségre, pusztán funkcionális összefüggéseket világít meg (mint ahogy a hagyományos grammatika legfőbb hiányossága is az, hogy a szórend nyelvi kódoló szerepéről elfeledkezik). Az Inputban kifejezett hierarchikus információ lineáris „szétterítése”, a különféle sorrendi változatok létrehozása az Inputot követő második komponens, a **Generátor** (GEN) feladata. A legtöbb kutató feltételezi, hogy a GEN-t különféle, a struktúraépítésre vonatkozó elvek szabályozzák – nevezetesen meg kell felelnie a chomskyánus hagyományban általánosan elfogadott X'-elméletnek (Jackendoff 1977) –, én azonban empirikus és elméleti okokból² az OT olyan radikális szintaktikai alkalmazását követem, amely teljes szabadságot biztosít neki. A fenti Inputból ily módon az összes lehetséges szórendi változat létrejön, ezek alkotják az úgynevezett **jelölthalmazt** (*candidate set*):

¹ A példát hangsúlyozottan csak informális megjelenítésnek számom, amely a modellek közötti párhuzamok könnyebb megértését szolgálja. A példamondat megválasztásának is ez a célja, hagyományos ábrázolásához vö. Kugler 2000: 379.

² A tipológia arról tanúskodik, hogy nem minden nyelv engedelmessé válik az X'-elméletnek; az OT-ben pedig rendelkezésre áll egy olyan eszköz – az illesztési megszorítások (*alignment constraints*) –, amely szükségletenél teheti a frázisstruktúrát.

- (2) Az (1)-ből mint Inputból generált jelölthalmaz:

János megvárja Marit.
 János várja meg Marit.
 János Marit megvárja.
 János Marit várja meg.
 Marit megvárja János.
 Marit várja meg János.
 Várja meg János Marit.
 Stb.

Az így kapott jelölthalmazon futtatjuk le a tulajdonképpeni kiértékelő algoritmust, ez a **Kiértékelő** komponens (*Evaluator*, EVAL) feladata. A döntési mechanizmus alapja különféle megsérthető, egymással konfliktusban álló megszorítások (*constraints*) nyelvre jellemző hierarchiája.³ Például az iménti jelölthalmaz kiértékelésekor a következő megszorításokkal dolgozhatunk (3), és közöttük az alábbi hierarchiát állapíthatjuk meg (4):

- (3) a) BŐV-JOBB Helyezd az ige bővítményeit az igétől jobbra.
 b) IGEM-BAL Helyezd az igemódosítót az ige bal szélére (a „vmitől balra/jobbra” kifejezés csak irányt jelez, távolságot nem).
 c) TOPIK-1 Helyezd a [topik] elemeket a mondat elejére.

- (4) TOPIK-1 >> IGEM-BAL >> BŐV-JOBB

Míg az Input komponens az elemek közötti funkcionális összefüggéseket tükrözte (pl. vonatstruktúra), a megszorítások – ebben a radikális, Newson (2000, 2004) koncepciójára épülő OT-modellben – az elemek közötti lineáris viszonyokat fejezik ki.

Fontos észrevenni, hogy egyes korlátozások egymással konfliktusban állnak: például ugyanaz az elem – jelen esetben *János* – lehet bővítmény is és topik is, így egyszerre kellene az igétől jobbra és a mondat elején elhelyezkednie; ez természetesen lehetetlen. Szerencsére nem is szükséges, ugyanis az optimalitáselmélet **megsérthető** megszorításokkal dolgozik: az optimális jelölt is kénytelen megsérteni bizonyos – alacsonyabban rangsorolt – megszorításokat, ha ez az ára, hogy fontosabbnak eleget tegyen. (Egy magasabban rangsorolt megszorítás megsértése súlyosabb, mint gyengébb követelmények akárhányszori megsértése.) A (4) alatti rangsorban a >> szimbólum utal arra, hogy az előtte álló megszorítás fontosabb, mint amelyik követi. A TOPIK-1 >> BŐV-JOBB rendezés dönti el a javasolt elemzés szerint, hogy a magyarban a [topik] jeggyel megjelölt bővítmények a mondat elejére kerülnek.⁴

A jelölthalmaz kiértékelését a következő táblázat mutatja be, amelyben a megszorításmegsértéseket * -gal, az optimális (a megszorításoknak legnagyobb mértékben eleget tevő) jelöltet ☞ szimbólummal jelöltem. A végzetes megsértés jele a felkiáltójel, az ezzel megjelölt cella mögötti terü-

³ Az OT szigorú értelmezése szerint maguk a megszorítások univerzálisak (de vö. Ellison 2000), a nyelvek közötti különbségek ugyanazon megszorítások nyelvspecifikus rendezéséből adódnak. Ennyiben az OT az Univerzális Grammatika sajátos – a standard generatív felfogástól gyökeresen eltérő – elmélete is.

⁴ A standard generatív elemzés ugyanezt többlépcsős derivációval éri el: a deriváció egy korábbi fokán a [topik] jeggyel megjelölt kifejezés az ige mögött található (akárcsak a többi bővítmény), majd egy mozgatósi művelet (a topicalizáció) révén kerül az őt megillető mondat eleji felszíni pozícióba. A mozgatósi eszköz a szabályok megsérthetlenségének következménye: két egymásnak ellentmondó megsérthetetlen megszorításnak csak úgy felelhetünk meg, ha különböző reprezentációs szinteken teszünk nekik eleget.

letet már figyelmen kívül hagyhatjuk. A táblázat csak illusztrációul szolgál, nem tartalmazza az összes lehetséges jelöltet, de könnyen belátható, hogy a táblázatból kimaradt jelöltek mind rosszabbak az optimálisnál.

(5) Az (1) alatti Inputból generált jelöltek kiértékelése:

	TOPIK-1	IGEM-BAL	BŐV-JOBB
János várja meg Marit		*!	*
☞ János megvárja Marit			*
János Marit megvárja			**!
Marit megvárja János	***!		*
Várja meg János Marit	**!	*	

A táblázatot balról jobbra érdemes olvasni. A legmagasabban rangsorolt megszorításnak, TOPIK-1-nek csak az első három jelölt felel meg (amelyekben *János* áll a mondat élén), a többi kiszáll a versenyből. A versenyben maradók közül az első jelölt búcsúzik el leghamarabb, mivel megsérti az igemódosító pozíciójára vonatkozó követelményt. A második és a harmadik jelölt között végül az dönt, hogy előbbi csak egyszer, utóbbi azonban kétszer sérti meg a bővítmények elhelyezkedését szabályozó megszorítást (a második jelöltben csak *János*, a harmadikban *János* és *Marit* is az ígétől balra található). Így a második jelölt lesz optimális, ez lesz adott Input mellett az **Output**.

Az OT terminológiájában tehát az „optimális jelölt” fogalma a standard generatív modellekből ismert „jólformált mondat” (*grammatical sentence*) megfelelője. Természetesen az iménti példában a többi jelölt is lehet jólformált mondat, de csak akkor, ha más Inputból indulunk ki: például a *Marit megvárja János* mondat akkor optimális, ha az Inputban a bővítmények közül nem *János*, hanem *Marit* kapott [topik] jegyet – némileg leegyszerűsítve a helyzetet: akkor, ha azt akarjuk, hogy *Marit* szóljon a mondat.

E bevezető rész után a magyar mondat további olyan elemtípusaival foglalkozom, amelyek szerepet kapnak a megszorításokban is. Ebben részben eltérek a standard generatív elemzéstől: a harmadik fejezetben amellet érvelek, hogy a fókusz a pragmatikai típusjelölő fogalmára cseréljük, majd a negyedik rész a többszörös kérdésekkel, az ötödik a szintén új kategóriaként bevezetett igazságoperátorokkal, a hatodik pedig a pozitív kvantorokkal foglalkozik.

3. Fókusz vagy pragmatikai típusjelölő?

A magyarra vonatkozó generatív szakirodalomban egyeduralmodó a „fókusz” kifejezés használata az ígét megelőző, szemantikailag és fonológiailag kiemelkedő, az igemódosítót az ige előtti pozícióból kizáró összetevő megnevezésére (például a *János MARIT várja meg* mondat második eleme a fókusz). A ma standardnak számító fókuszértelmezést Szabolcsi (1980) alapozta meg, majd Kenesei (1986) és É. Kiss (pl. 1998a, 2006a) fejlesztette tovább. E nézet lényegét É. Kiss (1998a) alapján úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a fókusz **kimerítő azonosítást** fejez ki: kimerítően azonosítja azokat a lehetséges személyeket vagy lehetséges dolgokat stb., akikre vagy amelyekre a mondatban kifejezett állítás ténylegesen igaz, kizárva a kiegészítő részhezalmazt (akikre, illetve amelyekre az állítás elvben szintén igaz lehetne). Például a *János MARIT várja meg* mondattal a beszélő *Marit* azonosítja mint azt az egyedüli releváns személyt, akit *János* megvár, egyúttal kizárja azoknak a további lehetőségeknek a megvalósulását, hogy *Klárít*, *Zsófit* vagy mást várna meg. (É. Kiss [2006a] részben módosít ezen a felfogáson, a fókusznak Higgins [1973] és Huber [2000] nyomán „specifi-

káló predikátum” funkciót tulajdonít, de ezzel éppen az a célja, hogy a fókusz kimerítő olvasatának mélyebb magyarázatát adja.)

A standard fókuszértelmezés legfőbb problémájának az látszik, hogy önmagában, segédhiptézisek nélkül nem képes kezelni olyan további elemtípusok viselkedését, amelyek szintén fókuszpozíciót foglalnak el a magyar mondatban. Ilyen elemek mindenekelőtt a kérdőszók (6b), valamint bizonyos negatív értelmű kifejezések, például a *ritkán* (6c). E kifejezések közül csak egy szerepelhet fókuszban (vö. [6d,e]) – például (6e) csak akkor jólformált mondat, ha *ritkánt* kontrasztív topikként értelmezzük.

- (6) a) MARIT várja meg János.
- b) KIT vár meg János?
- c) RITKÁN várja meg János Marit.
- d) *KIT JÁNOS vár meg?
- e) *RITKÁN KIT vár meg János?

A kérdőszóról É. Kiss maga is kimondja, hogy „nem azonosítást végez, hanem azonosítást kér” (2006b: 119), s bár kétségtelen, hogy rokon műveletekről van szó, a kettő között jelentős különbség mutatkozik mind a logikai szerkezet (a kérdő operátor jelenléte vagy hiánya), mind a pragmatikai funkció (vö. beszédaktusok) szempontjából. A negatív kifejezések esetében szintén problematikus volna a kimerítő azonosítás funkciójával magyarázni a fókuszalás követelményét – intuitíve valószínűbbnek látszik, hogy maga a tagadó mozzanat áll a jelenség háttérében (vö. *János RITKÁN várja meg Marit* ↔ *János gyakran megvárja Marit*; korai ismertetéséhez l. Arany 1873).

E problémákat a standard elemzés kétféleképpen orvosolhatja: vagy a „kimerítő azonosítás” téziséből független további magyarázó elvekhez folyamodik, amelyek a kérdő és a negatív elemek fókuszalását indokolhatják, vagy – mint É. Kiss (2006b: 119) teszi – szótári stíplációval gondoskodhat a megfelelő kifejezések fókuszalásáról. Egyik megoldás sem igazán elegáns, hiszen lemond arról, hogy **azonos magyarázati szinten, egységesen** kezelje mindhárom elemtípus viselkedését. Az alábbiakban ezért egy alternatív megoldást javaslom, amely szakít a „kimerítő azonosítás” magyarázó elvével: nem is az azonosító fókuszról indulok ki, hanem a kérdő fókusz egy lehetséges értelmezését terjesztem ki a további elemtípusokra.

Az új javaslat alapötletét Newson (2004) optimalitáselméleti elemzése adta, aki az angol kérdőszó-előrevittelt (*wh-fronting*) a következőképpen indokolja (a szöveget saját fordításban közlöm): „Az egyik lehetséges mód annak jellemzésére, hogy bizonyos nyelvekben a kérdőszó a kérdő mondat bal perifériáján helyezkedik el, a típusjelölés fogalmának bevezetése: a kérdő kifejezés a mondat elejére kerülve nem tesz mást, mint hogy a mondat kérdő mondat voltát jelöli. Ebből a nézőpontból a kérdőszó-‘mozgatás’ oka, hogy egy kifejezés így tud eleget tenni a típusjelölés követelményének” (Newson 2004: 140).

Ha elfogadjuk, hogy a kérdőszó azért vesz fel speciális pozíciót a mondatban, hogy ezzel a mondat kérdő típusát jelölje, annak a magyar fókusz értelmezésére nézve fontos következményei lehetnek. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a magyar kérdőszó fókuszpozícióba kerül: ugyanoda, ahova bizonyos azonosító és negatív elemek is törekednek (vö. [6]). A pozíció és a funkció közötti egy-egy értelmű megfelelés feltételezése esetén az a következtetés adódik, hogy a magyarban nemcsak a kérdő mondatok kérdő típusjelölése, hanem az azonosító mondatok azonosító, valamint a negatív mondatok negatív típusjelölése is a nyelvi repertoár része: ezek a jelölt típusok állnak kontrasztban a típusjelölés nélküli – jellemzően pozitív állítást tartalmazó, semleges – mondatokkal, amelyekben az igemódosító többnyire megelőzi az igét.⁵

⁵ Itt nem foglalkozom a progresszív aspektust kifejező igeikötő-hátravetéssel (pl. *Épp hoztam fel a bort a pincéből, amikor...*), amely lapos prozódiajú szerkesztésmód (ennyiben a semleges mondatokkal rokon), mégis bizonyos értelemben jelölt (a perfektnemhez képest), vö. Kálmán C. et al. 1989: 75–6.

Bár Newson a típusjelölést inherens szintaktikai követelménynek tekinti, számomra az látszik indokoltnak, ha a jelenség pragmatikai alapozását kísérreljük meg: a típusjelölés azzal függhet össze, hogy a mondat milyen kommunikatív funkciót tölt be a diskurzusban.⁶ Míg egy semleges állítás (pl. *János megvárja Marit*) kimondásával a beszélő egyszerűen új információhoz juttatja a hallgatót, amelyet az problémamentesen integrálhat a korábbi tudásállapotának megfelelő tudáskészletébe, a kérdő, azonosító vagy negatív mondatok nyílt vagy rejtett utasítást tartalmaznak (prototipikus esetben): a kérdő mondat arra kéri a hallgatót, hogy szolgáljon információval a beszélőnek, míg az azonosító és negatív mondatok a hallgatótól korábbi – a beszélő által neki tulajdonított – várakozásai, feltevései egy részének feladását követelik meg. Mivel mindez a beszélő szándékának, vélekedésének, a kontextus körülményeinek stb. a függvénye, jogosnak tűnik a mondatok „pragmatikai” tipológiájáról beszélni, amely a magyarra nézve a következő formában adható meg:

(7) A magyar mondatok pragmatikai tipológiája:

	Típus	Példa
	Típusjelölés nélküli állítás	<i>János megvárja Marit.</i>
Típusjelölt	Kérdő	<i>János KIT vár meg?</i>
	Azonosító	<i>János MARIT várja meg.</i>
	Negatív	<i>János RITKÁN várja meg Marit.</i>

Két fontos megjegyzést kell tenni, mielőtt továbbhaladnánk. Egyrészt kiemелendő, hogy a tipológia pragmatikai **alapo**zása nem jelenti azt, hogy a rendszerezés **státusza** is pragmatikai, hanem természetesen nyelvi-nyelvtani oppozíciókról van szó. (A kettő közötti kapcsot a részben nyelvfüggő grammatikalizációs ösvények jelentik, amelyek révén bizonyos beszédte

nyelvek grammatikai jelentőségre tehetnek szert.) Másrészt, a pragmatikai típusjelölés – mint nyelvi eszköz – csak az egyik lehetséges módja annak, hogy a mondat kommunikatív funkcióját kódoljuk: például a magyar eldöntendő kérdésekben az *-e* kérdő partikula vagy egy sajátos emelkedő-eső dallamminta látja el ugyanezt a feladatot, s persze a nyelvi megformáltság és a kommunikatív funkció el is válhat egymástól (pl. a *Kinyitnád az ablakot?* mondat udvarias felszólítást fejez ki).

Lássuk ezek után, milyen érvek szólhatnak a felvázolt új elemzés mellett.

Az első és talán legfontosabb előny a standard fókuszértelmezéshez képest, hogy a „pragmatikai típusjelölés” fogalma természetes magyarázatot ad a fókuszpozícióba kerülő elemek **változtosságára** (kérdő, azonosító, negatív). Ugyanezt a „kimerítő azonosítás” magyarázó elvéről nem mondhatjuk el, hiszen az a három közül csak az egyik fókuszált elemtípus viselkedését képes indokolni.

További előny, hogy magyarázatot kapunk arra a tényre – vagy legalábbis erős tendenciára –, hogy csak egyetlen (szerkezeti) fókusz szokott előfordulni mondatonként (**KIT JÁNOS vár meg?*). Könnyen feltételezhetjük ugyanis, hogy azonos típus többszöri jelölése redundáns volna, míg többféle típus jelölése egyazon mondatban típusértelmezési problémát okozna – például kommunikatív szempontból nehezen képzelhető el, hogy valaki azonosítást tegyen és azonosítást kérjen egyazon

⁶ Ehhez nagyon hasonló javaslatot fogalmaz meg Kálmán C. et al. (1989), aki a mondatok „beszédértékek” szerinti osztályozására alapozza elemzését. A semleges és nem semleges mondatok határozott elkülönítését pedig már Kálmán (1985a, b) elvégezte, de ezek a kísérletek akkoriban – a generatív elmélet hazai előretörése idején – az indokoltnál kevesebb figyelmet kaptak.

tagmondatban (**típusunicitás**). A standard fókuszértelmezésből a fókusz unicitása nem következik, és É. Kiss (pl. 1998b) javasolt is olyan elemzéseket, amelyekben egy adott mondat több fókuszot tartalmaz (ezek egy kivételével az ige mögött foglalnak helyet az S-struktúrában). E mondatlevezetések azonban inkább elméletfüggő lehetőségeket modellálnak – előfeltételezve a mozgatót mint legitim eszközt –, s empirikus érvelés aligha szolgáltatnak az új elemzéssel szemben.

Harmadszor, azt is a standard elemzésnél jobban tükrözi a típusjelöléssel operáló magyarázat, hogy a kérdő, azonosító vagy negatív elemet tartalmazó mondatok **jelöltebbek** (azaz bonyolultabbak, konceptuálisan összetettebbek), mint a semleges állítások. Mint ismeretes, É. Kiss a semleges mondat igeikötőjét az ige egyik argumentumának tekinti,⁷ és egy ige mögötti bővíténypozícióban generálja (pl. 1992: 119, 2006b: 117); a gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a *megvárja* alak a *várja meg*-ből áll elő transzformáció útján. Mivel ez a mozgató körülbelül ugyanakkora „derivációs költséggel” jár, mint a fókuszképzés, a grammatikai modell elfedi az imént említett jelöltségbeli különbséget. Ezzel szemben a javasolt elemzés számot ad arról az intuícioról, hogy a *János MARIT várja meg* mondat jelöltebb, bonyolultabb, mint a *János megvárja Marit*, hiszen csak az előbbi tartalmaz típusjelölőt. Ami pedig az igeikötőt illeti, ő az új javaslat szerint alapesetben az ige előtt szeretne helyet foglalni (vö. [3b]), s csak akkor adja fel pozícióját, ha ezt magasabban rangsorolt megszorítások indokolják.

Melyek lehetnek ezek a megszorítások? A „típusjelölés” fogalma elkötelezettséget jelent a tekintetben, hogy milyen pozícióhoz kötjük az Inputban ilyen jeggyel megjelölt elemeket. Az egyetlen természetes megoldás ugyanis az, hogy a típusjelölőnek a mondat perifériáján kell helyet foglalnia. Profán hasonlattal élve: ahogyan egy autó márkajelzését sem szokás kizárólag az utastérben feltüntetni, úgy a mondat pragmatikai típusának jelölőjétől is elvárhatjuk, hogy feltűnő, szélső helyzetbe kerüljön. Miután – a megfigyeléseknek megfelelően – a típusjelölőt a mondat bal perifériájához rendeltük (8a), külön megszorítással kell gondoskodni arról, hogy a ragozott ige szomszédos legyen vele (8b). Ismét kiemelt szerephez jut a követelmények megsérthetőségének tétele: a topik és a típusjelölő egyaránt a bal perifériára szeretne kerülni, de a (9) alatti rendezés miatt a topik(ok) megelőzi(k) a típusjelölőt. A megszorítások minimális megsértésének érdekében a típusjelölő ilyenkor beéri a közvetlenül a topikokat követő hellyel.

- (8) a) TÍPUS-1   Helyezd a [típusjelölő] elemet a mondat elejére.
 b) IGE-JOBB   Helyezd a ragozott igtét a típusjelölő jobb szélére.

- (9)   TOPIK-1 >> TÍPUS-1 >> IGE-JOBB >> IGEM-BAL >> BŐV-JOBB

Az IGE-JOBB >> IGEM-BAL rendezés biztosítja, hogy típusjelölős mondatban az ige szomszédos legyen a típusjelölővel (*János MARIT várja meg* optimális **János MARIT megvárja* helyett). Ugyanezt É. Kiss rendszere is külön kimondja (2006b: 119), a javasolt elemzés előnye azonban, hogy a szomszédossági követelményen kívül más elméleti konstruktumot (frázisstruktúrát, többlépcsős derivációt stb.) nem használ fel a jelenség magyarázatára.

Illusztrációul nézzük annak a jelölthalmaznak a kiértékelését, amelynek Inputja a *meg + várja* igtét, a [topik] diskurzusfunkcióval asszociált *János* alanyi bővítményt és a [típusjelölő] jeggyel ellátott *Marit* tárgyi vonzatot tartalmazta. Az Input értelmezése: 'Ami Jánost illeti, Mari az és nem más, akit ő megvár'.

⁷ Ezzel ellentétes véleményt képvisel a szakirodalomban Kiefer és Ladányi (2000) és Kiefer (2003).

(10) Topikot és típusjelölt tartalmazó inputból generált jelölthalmaz kiértékelése:

	TOPIK-1	TÍPUS-1	IGE-JOBB	IGEM-BAL	BŐV-JOBB
János megvárja MARIT		***!	*		*
János várja meg MARIT		***!	*	*	*
☞ János MARIT várja meg		*		*	**
János MARIT megvárja		*	*!		**
MARIT János várja meg	*!		*	*	**
MARIT várja meg János	***!			*	*

A TOPIK-1 megszorítást csak az első négy jelölt éli túl, majd TÍPUS-1-nek egyik jelölt sem tesz eleget, ám míg az első kettő többször, a harmadik és a negyedik csak egyszer-egyszer sérti meg (ami pedig szükségszerű, mivel topikot is tartalmaz a mondat). Ezek után az dönti el a versenyt, hogy míg a *János MARIT várja meg* mondat eleget tesz IGE-JOBB-nak (azon az áron is, hogy IGEM-BAL-t megsérti), a **János MARIT megvárja* mondat fordítva tesz. Az IGE-JOBB >> IGEM-BAL rendezés kulcsfontosságúnak bizonyul.

Összefoglalva a fejezetben elmondottakat: amellett érveltem, hogy a standard elemzésben használt fókuszot váltsuk fel a pragmatikai típusjelölt fogalmával, amely jobban számot ad a megfelelő pozícióba kerülő elemek változatosságáról és unicitásáról, valamint arról, hogy a fókuszos (az új értelmezés szerint típusjelölt) mondatok jelöltebbek, bonyolultabbak, mint a fókusz nélküliek. A javasolt elemzés azzal is járt, hogy a típusjelöltöt a mondat perifériájához kellett kötni: a topikok és a típusjelölt sorrendjét a (9) alatti rendezés szabályozta. Külön megszorítás írta elő a típusjelölt és az ige szomszédosságát – az IGE-JOBB >> IGEM-BAL rendezés miatt típusjelölt mondatban a ragozott ige megelőzi az igemódosítót.⁸

4. A többszörös kérdések

Látszólag ellentmond az előző fejezetben említett típusunicitási követelménynek (tehát hogy mondatonként csak egyetlen típusjelölt szerepelhet) a többszörös kérdések esete. Ezek egyik fajtájában valamennyi kérdőszó a mondat elejére kerül. Az előrevitt kérdőszók többféle sorrendben is megjelenhetnek:

- (11) a) Ki mikor hova megy?
 b) Ki hova mikor megy?
 c) Mikor hova ki megy?
 d) Mikor ki hova megy?
 e) Hova mikor ki megy?
 f) Hova ki mikor megy?

⁸ Az igemódosító hátravetése egyúttal a magasan rangsorolt TÍPUS-1 megszorítás következménye is, amely megakadályozza, hogy az igemódosító a típusjelölt előtt foglaljon helyet, vö. **János meg MARIT várja*. Az igemódosító csak akkor előzheti meg a típusjelöltöt, ha topikalizáljuk – erre elsősorban lokatív igemódosítók képesek, különösen kontrasztív szerkezetekben, vö. *Ki JÁNOS ment, be pedig MARI*.

A kérdések hangsúlymintáját, dallamát megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a lineárisan legutolsó kérdőszók emelkednek ki. Ezzel együtt jár a jelentéstani szerepük is: az első kérdés a helyekre kérdez rá, míg a személyeket – és bizonyos fokig a szöbajöhető időpontokat is – adottnak veszi: utóbbiak a beszélő és a hallgató által ismert közös univerzum részei, és a kérdő névmások indirekten utalnak rájuk.

A legcélszerűbb megoldásnak az látszik, ha e kérdőszókat topik* + típusjelölő sorozatoknak fogjuk fel (a topik* azt jelenti, hogy tetszőleges számú topikról van szó). Erős bizonyítékként jöhet számításba, hogy a kérdésekre adott válaszok egyértelműen ezt a mintázatot követik:

- (12) a) Ki hova megy? Péter A MECCSRE, János A KONCERTRE megy.
b) Hova ki megy? A meccsre PÉTER, a koncertre JÁNOS megy.

E példák alapján úgy tűnik, a többszörös kérdések e fajtája sem jelent problémát a javasolt elemzésre nézve: több kérdőszó esetén az egyik típusjelölő szerepet kap, a többi (opcionálisan, a szándékolt jelentéstől függően) topicalizálódik (vö. *Ki vesz el kit?* ↔ *Kit ki vesz el?*). A topicalizált kérdő névmások természetesen nem minden tekintetben viselkednek úgy, mint a közönséges topikok (például nem járulhat hozzájuk kontrasztív értelmezés), de szintaktikai pozíciójuk, a típusjelölőhöz képest kevésbé prominens prozódiai mintájuk, valamint az a tény, hogy adott, ismert szereplőkre vagy körülményekre utalnak, úgy látszik, elegendő okot szolgáltatnak ilyen besorolásukra.

Érdekes módon a javasolt elemzés a magyar generatív szakirodalomban (intuitív egyszerűsége ellenére) távolról sem számít általánosan elfogadottnak. A meghatározó É. Kiss-féle modell szerint az itt topiknak tekintett, lineárisan nem utolsó kérdőszók kvantoroként elemzendők, és egy speciális kvantorpozícióban kapnak helyet. É. Kiss (2006b: 120) azzal érvel emellett, hogy a *Ki KIT vert meg?* mondatban az alanyi kérdőszó univerzális értelmezést kap, és a mondat a következő paranccsal egyenértékű: 'Mondd meg mindenkiről, hogy kit vert meg'. A kérdés a kvantor disztributív olvasatának megfelelően párlistát, mondatsort vár el válaszként: *János Imrét (verte meg), Péter Bélát (verte meg), István pedig Zoltánt verte meg.*

Meglátásom szerint a kvantorértelmezés és a topikpozíció nem zárja ki egymást, ezért a többszörös kérdések esetében szükségtelen külön kvantorpozíciót feltételezni a fókusz (típusjelölő) fölött. Valójában nehéz volna a kérdőszók topicalizációjától mást, mint kvantorértelmezést várni, hiszen e kifejezéseknek névmási jelentésük van, így csak indirekten utalnak jeltárgyukra, szemben a közvetlenül referáló *János* tulajdonnévvel a *János KIT vert meg?* kérdésben. Ha egy ilyen indirekten utaló kifejezést topicalizálunk, azzal (a topikfunkcióból következően) egzisztenciális előfeltevést is végrehajtunk rajta, referenciáját adottnak-létezőnek tekintjük, emiatt a *ki* csakis 'valaki' vagy 'mindenki' értelmet vehet föl.

É. Kiss (1987) két érvet hoz fel a lineárisan nem utolsó kérdőszók topikként való kezelése ellen (a szöveget saját fordításban közlöm): „Nem állhatnak T-ben, mivel amíg a T-beli [értsd: topicalizált] összetevők sorrendje szabad, a kérdőszókat nem lehet szabadon cserélni, hanem szomszédosnak kell lenniük az F-ben lévő [értsd: fókuszált] kérdő kifejezéssel:

- [13] a) [_S Neced mikor ki [_S mit [_S mondott?]]]
b) * [_S Mikor ki neked [_S mit [_S mondott?]]]

Ráadásul minden kérdőszó egyes erősségű hangsúlyt kap, míg a topicalizált összetevők hangsúlytalanok” (1987: 59).

É. Kiss tehát a prototipikus topikok tulajdonságaiból kiindulva (felcserélhetőség, hangsúlytalanság) hártja el azt a lehetőséget, hogy a lineárisan nem utolsó kérdő kifejezéseket topiknak tekintjük – holott ezek nem a topik *sine qua non* jegyei (ilyen jegynek az számíthat például, hogy létezőnek feltételezett szereplőkre, körülményekre utaljanak a topicalizált kifejezések). Véleményem szerint

a topik heterogén tartományként való felfogásával – amelyben 1. nem feltétlenül hangsúlytalan minden elem, 2. a kifejezések közvetlen vagy közvetlen is utalhatnak jeltárgyukra, 3. az első két szemponttal összefüggésben a sorrend bizonyos kötöttségeket mutathat – összességében egyszerűbb elemzéshez jutunk.

5. Igazságoperátorok

Mint azt a standard generatív elemzés is régen megállapította (pl. Szabolcsi 1980: 75, É. Kiss 1987: 57–61), a kérdőszók közül sajátosan viselkedik a *miért*. A javasolt új modell terminológiája szerint úgy fogalmazhatunk, hogy míg a *ki*, *mikor*, *hol* esetében valamelyik kérdőszó biztosan típusjelölő pozíciót és funkciót vesz fel, azaz kötelezően kérdő típusúvá teszi a mondatot (vö. (11)), a *miért* szerepelhet azonosító típusjelölővel ellátott („fókuszos”⁹) mondatban is, a fókusz előtt:

- (14) a) Miért PÉTER megy a meccsre?
b) Miért A MECCSRE megy Péter?

Ugyanakkor ha több más kérdőszó is szerepel a *miért*tel egy mondatban, mindig neki kell lineárisan utolsóknak lennie:

- (15) a) *Miért KI megy a meccsre?
b) Ki miért megy a meccsre?

Első pillantásra azt hihetnénk, a *miért* paradox módon viselkedik: egyfelől lemond a típusjelölés jogáról fókuszos mondatban, másfelől a többi kérdőszónál is jobban ragaszkodik az ígérel való szomszédossághoz többszörös kérdést tartalmazó mondatban. A paradoxon egyetlen feloldási módjának az látszik, ha ezt a kérdőszót külön szóosztályba soroljuk. De vajon milyenbe, és mely más elemek tartozhatnak ide?

A probléma megoldásához egy másik probléma felvetésével kerülhetünk közelebb. A negatív típusjelölők közül eddig kizárólag a *ritkán*t említettem meg; felszínes vizsgálódás alapján vele azonos kategóriába kerülhetne a *sohasem* és a *nem* is. Például ige előtti helyzetben éppúgy szomszédosak az ígétővel, mint a *ritkán*:

- (16) a) RITKÁN látogattam meg.
b) Sohasem látogattam meg.
c) Nem látogattam meg.

Míg azonban a *sohasem* és a *nem* (akárcsak a *miért*) megjelenhet fókusz előtt, a *ritkán* nem (a releváns nem kontrasztív értelmezés mellett):

- (17) a) *Ritkán ŐT látogattam meg.
b) Sohasem ŐT látogattam meg.
c) Nem ŐT látogattam meg.

Szintén érdekes, de már csak a *nem*re érvényes általánosítás, hogy amennyiben hangsúlytalan, képes beékelődni a típusjelölő és az ige közé, ahova más elem nemigen juthat – ez a típus-

⁹ A következőkben a *fókusz* kifejezést ’azonosító típusjelölő’ értelemben használom.

unicitás követelménye miatt arra utal, hogy a hangsúlytalan tagadószót nem tekinthetjük negatív típusjelölőnek:

- (18) a) *KIT ritkán látogattál meg?
 b) *KIT sohasem látogattál meg?
 c) KIT nem látogattál meg?

Tekintsünk most el ez utóbbi esettől (amely valószínűleg hangsúlyszabállyal magyarázható), és fordítsuk figyelmünket arra a tényre, hogy a *sohasem* és a *nem*, akárcsak a *miért*, közvetlenül megelőzheti a fókuszot a mondatban, ugyanakkor az ígével is szeret szomszédos lenni. Van-e olyan közös tulajdonság a fókusz és az ige között, amellyel a szóban forgó kifejezések viselkedését megindokolhatnánk? Úgy tűnik, van: É. Kiss (2006a) is, mint korábban utaltam rá, a fókusz predikátumként való értelmezését támogatja – az azonosításnak predikatív funkciója van –, az ige pedig kétségtelenül maga a prototipikus állítmány. A *miértet*, a *sohasemet* és a *nemet* az köti tehát össze, hogy a mondat két lehetséges predikátumának valamelyikére vonatkoznak, azt előzik meg: ezt jelentésükből is könnyen levezethetjük, hiszen mindhárman (és természetesen a további *semre* végződő kifejezések is) valaminek az 'igaz'-ságán végeznek el műveleteket: a *miért* rákérdez az okára, a *sohasem* és a *nem* tagadja.

A továbbiakban e kifejezéseket igazságoperátoroknak¹⁰ nevezem, és a következő megszorítást rendelem hozzájuk:

- (20) IGOP-BAL Helyezd az igazságoperátort a predikátum bal szélére.

Az igazságoperátorok közül több is előfordulhat egyazon predikátum előtt, ilyenkor – feltéhetően az operátorok relatív hatóköre miatt – a kérdő megelőzi a tagadót: *Miért nem látogattad meg?*, illetve *Miért nem ŐT látogattad meg?* Megengedett az is, hogy mindkét predikátumhoz egy-egy igazságoperátor tartozzék: *Miért ŐT nem látogattad meg?*

IGOP-BAL-t igen magasra kell helyezni a megszorításhierarchián, például dominálnia kell TÍPUS-1-et is, különben a fókuszot nem előzhetné meg a rá vonatkozó igazságoperátor. Feltételezve, hogy TOPIK-1-gyel azonos erősségű (ezt a rendezésben |jellel fejezhetjük ki), a következő hierarchiát állapíthatjuk meg:

- (20) IGOP-BAL | TOPIK-1 >> TÍPUS-1 >> IGE-JOBB >> IGEM-BAL >> BŐV-JOBB

Illusztrációul nézzük annak a jelölthalmaznak a kiértékelését, amelynek Inputja a következőket specifikálta: 1. a *meg + vár* ige alanyi (*János*) és tárgyi (*Marit*) bővítményt kapott, 2. ezek közül *János* [(azonosító) típusjelölő] jeggyel lett asszociálva, 3. az Input kérdő igazságoperátort rendelt *János*hoz mint azonosító predikátumhoz és 4. tagadó igazságoperátort az igei állítmányhoz. Az értelmezés: 'Miért Jánosra igaz egyedül az, hogy nem várja meg Marit?'. (A mondathoz a *megvár* igéhez prototipikusan kapcsolódó szituáció miatt nehéz elképzelni a megfelelő kontextust: olyan helyzetre gondoljunk, amelyben mindenkinek kötelessége lenne megvárnia Marit, ám ennek János – egyedülként – nem tesz eleget.)

¹⁰ Az elnevezés nem problémamentes, mivel a logikában (például MacColl elméletében, vö. Stelzner 1999) más használata is ismert. Én azért alkalmazom mégis, mert transzparensten fejezi ki, hogy egy predikátum igazságára vonatkozik egy ilyen kifejezés, illetve hogy meghatározott szintaktikai pozícióban van hozzá képest, ahonnan hatókörébe tudja vonni a predikátumot.

(21) Két igazságoperátort tartalmazó Inputból generált jelöltek kiértékelése:

	IGOP-BAL	TÍPUS-1	IGE-JOBB	IGEM-BAL	BÓV-JOBB
Marit miért JÁNOS nem várja meg?		**!	*	*	**
Marit miért nem JÁNOS várja meg?	*!	***		*	**
Miért nem JÁNOS várja meg Marit?	**!	**		*	*
☞ Miért JÁNOS nem várja meg Marit?		*	*	*	*
Miért JÁNOS nem megvárja Marit?		*	**!		*
JÁNOS miért nem várja meg Marit?	*!		**	*	*

Ísmét jól látható, hogy az optimális jelölt is kénytelen számos korlátozást megsérteni, de mivel a legfontosabb megszorításnak, IGOP-BAL-nak eleget tesz, és TÍPUS-1-et és IGE-JOBB-ot is csak minimálisan sérti meg, a kiértékelés őt hozza ki győztesnek.

A *semre* végződő tagadó igazságoperátorokkal kapcsolatban érdekes jelenség, hogy amennyiben az ige mögött foglalnak helyet, úgy az igét a *nem* tagadószónak (tagadó igazságoperátornak) kell megelőznie: *Géza sem jött el* → *Nem jött el Géza sem*; *Sohasem olvasnak* → *Nem olvasnak sohasem* stb. Imrényi (2005: 64)-ben ezt úgy magyaráztam, hogy a *nem* tagadószó (a [tagadó igazságoperátor] jegy nyelvi megfelelője) kiemelődik a *semre* végződő kifejezésekből, hátrahagyva azok lexikális konceptuális szerkezetét,¹¹ például az ige mögötti *sohasem* már egyszerű időhatározóként viselkedik, az igazságoperátor jegyet nem ő, hanem a tagadószó viszi be a mondat szemantikájába. Az ígére vonatkozó igazságoperátor „kettéválása” legtöbbször opcionális művelet, de kötelező akkor, ha a mondat típusjelölőt tartalmaz, mivel csak a *nem* lehet hangsúlytalan, ezáltal csak ő ékelődhet be a típusjelölő és az ige közé. Ez a magyarázata tehát annak, hogy **GÉZA sohasem jött el* rossz mondat, de jólformált az, hogy *GÉZA nem jött el sohasem*.

Végül meg kell említeni, hogy a *nemen* és a *semre* végződő kifejezéseken kívül további (komplex) igazságoperátor lehet – többek között – a *nem mindenki*, amelynek disztribúciója a *senki semé*hez hasonlít. É. Kiss (1998c: 65) a *nem mindenki* esetében QP-tagadásról (azaz a kvantorcsoport tagadásáról) beszél, és a *nemet* a QP fölötti NEGP-hez rendeli. Ennek azonban ellentmond, hogy – mint É. Kiss maga is megfigyeli – „míg a VP-t megelőző kvantor nem kényszeríti az igemódosítót az ige mögé – lásd [22a]-t, megváltozik a helyzet, ha az univerzális-kvantoros kifejezést tagadjuk – lásd [22b, c]-t :

- [22] a) [_{QP} Mindenki [_{VP} elment]]
 b) * [_{NEGP} Nem [_{QP} mindenki [_{VP} elment]]]
 c) [_{NEGP} Nem [_{QP} mindenki [_{VP} ment el]]]

Vajon mi lehet ennek a jelenségnek az oka?”, teszi fel a kérdést É. Kiss. Vegyük észre, hogy a megadott összetevős szerkezeti elemzésből inkább [22b] jólformáltsága következne, hiszen a tagadószó egy már meglévő, csak a kvantort és az igét tartalmazó struktúrát bővít, amelyben az igemódosító az ige előtt található (vö. [22a]). É. Kiss magyarázata a következő: „Fentebb kifejtett gondolatmenetünk értelmében QP fölé rendelt NEGP esetén az univerzális kvantor hangsúlyának törlése azt fejezi ki, hogy a tagadás magába olvasztotta az univerzális állítást. Ha ez igaz, akkor

¹¹ Hasonló műveletnek látszik az angolban a *do* ragozott alakjának kiemelése az igéből kérdő mondatokban (*Who did you see?* 'Kit láttál?'). Ez esetben is arról van szó, hogy szintaktikai önállóságra tesz szert valamely funkcionális jegy, csak ezúttal nem az „igazságoperátorság”, hanem az ige grammatikai jegyeinek összessége (szám- és személybeli egyeztetés, igeidő) emelkedik ki.

a VP logikai értelemben már nem univerzális állításba, hanem közvetlenül egy negatív állításba ágyazódik, melynek szorosan vett állítmánya a *nem mindenki*. Következésképp működésbe lép [az] a hangsúlytörölő szabály, mely szerint a VP igei alaptagjának hangsúlyozási szempontból be kell olnadnia a közvetlenül a VP fölé rendelt NEGP állítmányába. Ez a követelmény, mint megfigyeltük, azzal jár együtt, hogy az igemódosítónak az ige mögött kell maradnia” (1998c: 67).

Véleményem szerint egyszerűbb, kevesebb stipulációt igénylő megoldás, ha kimondjuk, hogy a *nem mindenki* épp olyan komplex tagadó igazságoperátor, mint a *senki sem*. Figyeljünk fel É. Kiss imént idézett gondolatára, miszerint „a VP logikai értelemben [egy olyan] állításba ágyazódik, melynek szorosan vett állítmánya a *nem mindenki*”. A megoldás belső ellentmondás veszélyét rejti magában, mivel É. Kiss ágrajzában a *nem* és a *mindenki* még csak nem is alkot összetevőt, így nehezen érthető, hogyan képviselhetnének együtt állítmányi funkciót. Ha viszont a *nem mindenkit* komplex igazságoperátornak tekintjük, akkor könnyen belátható, miért alkothat logikailag egy egységet a két szó, és viselkedhet teljesen hasonlóan a *senki sem*hez, akár a fókusz, akár az ígét előzi meg:

- (23) a) Nem mindenki MARIT csodálja meg.
b) Senki sem MARIT csodálja meg.

- (24) a) Marit nem mindenki csodálja meg.
b) Marit senki sem csodálja meg.

Az elemzésnek az sem mond ellent, hogy a fókusz előtt többszörös tagadás is előfordulhat (É. Kiss [1998c: 65] példája: *Nem mindenki nem A FELESÉGÉVEL táncolt*), mivel mint korábban említettem, több igazságoperátor is rendelhető ugyanazon predikátum elé (pl. *Miért nem A FELESÉGÉVEL táncolt?; Soha senki sem A FELESÉGÉVEL táncolt; stb.*).¹²

6. Pozitív kvantorok

Az igazságoperátorokkal rokon szóosztály a pozitív kvantorok kategóriája, amelybe például a *mindenki* és a *többször is* kifejezéseket sorolhatjuk.¹³ Ezekre szintén érvényes, hogy a mondat két lehetséges predikátumának valamelyikére – tehát a fókuszra vagy az ígére – vonatkoznak, azt

¹² A *nem mindenki*hez teljesen hasonló komplex igazságoperátorok még a *nem mindenhol*, a *nem mindig* stb. Ezenkívül valószínűnek látszik, hogy a „kérdőszó + *nem*” szósorok is hajlamosak egyetlen komplex igazságoperátort alkotni (pl. *ki nem, mikor nem*), amelyekben a kérdőszó mintegy kijelöli a proposíció tagadásának dimenzióját, és rákérdez a tagadott predikátum terjedelmére. Ez lehet a magyarázata az olyan mondatoknak, amelyekben Kenesei (2005: 188) a kettős fókusz esetét látja, és eszerint jelöli: *MELYIK ÁLDOZATOT nem KOVÁCS ölte meg? KI nem a HAMLETET olvasta?* Ha a magyarban valóban lenne többszörös fókusz, az ellentmondana a 3. fejezetben vázolt elemzésemnek, mely a mondatok típusunitását követelte meg. A kérdéses mondatokra azonban másfajta megoldás is elképzelhető: a *nem* tagadósó eszerint balról kibővül a kérdő kifejezésekkel, s egyetlen komplex igazságoperátort alkot velük (*melyik áldozatot nem*, illetve *ki nem*). A magyarázat mellett erős érvként hozható fel, hogy tagadósó nélkül az ilyen „többszörös fókusz” nem fordulhat elő: **MELYIK ÁLDOZATOT KOVÁCS ölte meg?; *KI A HAMLETET olvasta?*

¹³ A generatív hagyomány árnyaltabb osztályozást követ, a *mindenkit* univerzális kvantornak tekinti, míg a *többször is* nem az – jelen tanulmány azonban más előfeltevésekből indul ki (többek között nem számol Logikai Formával s összetevős szerkezettel sem), így több érv szól az egységes kategória mellett, mint ellene. Például az a tény, hogy a *mindenki* és a *többször is* kétféle sorrendben is megelőzheti a predikátumot (*Mindenki többször is JÁNOST hívta fel*, illetve *Többször is mindenki JÁNOST hívta fel*), arra utalhat, hogy azonos szóosztályba tartoznak, s a különbségek önálló elvekből (pl. hatókör-értelmezés) következnek.

előzik meg (vö. [25, 26]), ám fontos különbség az igazságoperátorokhoz képest, hogy ha az igével állnak viszonyban, akkor beengedik önmaguk és az ige közé az igemódosítót (26a, b).

- (25) a) Többször is JÁNOST hívták fel.
b) Mindenki JÁNOST hívta fel.

- (26) a) Jánost többször is felhívták.
b) Jánost mindenki felhívta.

A kvantorok disztribúciójának magyarázatára korábban ahhoz hasonló korlátozást feltételeztem, mint amelyet az igazságoperátorok esetében:

- (27) KV-BAL Helyezd a pozitív kvantort a predikátum bal szélére. (előzetes)

Ez a megoldás azonban rendezési paradoxonhoz vezet. Mivel az igemódosító beékelődhet a pozitív kvantor és az ige közé (vö. [26a, b]), azt a következtetést kell levonnunk, hogy IGEM-BAL dominálja KV-BAL-t a hierarchiában. Csakhogy ha a pozitív kvantorokra vonatkozó korlátozásnak ilyen gyenge a státusza a rendszerben, akkor nehezen érthető, miként előzhetik meg ezek az elemek az azonosító típusjelölőket (vö. [25a, b]), amelyek feltételezésünk szerint a mondat legelejére törekednek a meglehetősen magas rangsorolt TÍPUS-1 értelmében.

A (27) alatti megszorítás csak akkor lenne fenntartható, ha a fókuszról balra eső pozitív kvantorokat topikoknak tekintenénk; ez azonban a topikfunkció követelményei miatt csak akkor lehetséges, ha adott, ismert szereplőkre vagy körülményekre utalnak. (25a, b)-t valóban elemezhetjük így is (amennyiben *mindenki*, illetve *többször is* hangsúlytalan, és a fókuszra esik a mondat első főhangsúlya), ugyanakkor a pozitív kvantorok a mondat predikatív szakaszát is bevezethetik (ez esetben hangsúlyosak).

A megoldás új javaslatom szerint az lehet, ha két különálló megszorítással szabályozzuk a kvantor viselkedését: az egyik csak azt írja elő, hogy a kvantor előzze meg a predikátumot – de a köztük lévő távolságra nem utal –, a másik pedig azt, hogy szomszédos legyen vele.¹⁴ Ha előbbi megszorítást magasán, utóbbi alacsonyán rangsoroljuk a hierarchiában, a (27)-ből származó rendezési paradoxon megoldódik: mind (25)-ben, mind (26)-ban a kvantornak meg kell előznie a predikátumot, az azonban gyengébb, könnyebben megsérthető követelmény, hogy közvetlenül mellette foglaljon helyet.

- (28) KV-BAL A pozitív kvantor előzze meg a predikátumot.
KV-PRED A pozitív kvantor legyen szomszédos a predikátummal.

- (29) IGOP-BAL | TOPIK-1 >> **KV-BAL** >> TÍPUS-1 >> IGE-JOBB >> IGEM-BAL >> **KV-PRED**
>> BÖV-JOBB

Illusztrációknézzük (25b), illetve (26b) kiértékelését, néhány további jelölttel összevetve.¹⁵

¹⁴ A megelőzési és a szomszédossági követelmények elkülönítésének elméleti előnyeit Newson és Maunula (2006) tárgyalják részletesen. Az egyszerűség kedvéért ebben a tanulmányban többnyire egyesítettem a kétféle követelményt (például az igazságoperátorokra vonatkozó megszorítás egyszerre kódolja a megelőzést és a szomszédosságot); egy kidolgozottabb formális elemzésben ezek a következtetések felszámolhatók.

¹⁵ Itt nem foglalkozom azzal a ténnyel, hogy a pozitív kvantor akár az ige mögött is helyet foglalhat (pl. *JÁNOST hívta fel mindenki*). Ez a lehetőség valószínűleg azzal függ össze, hogy a kvantor hatókörének nem mindig vannak szintaktikai következményei, a kérdéses elem egyszerű bővítményként is viselkedhet (mint ahogy az angol *everybody* 'mindenki' kifejezés disztribúciója is a közönséges alanyi, tárgyi stb. bővítményekéhez hasonló: *John loves Mary / Everybody loves Mary* 'János szereti Marit / Mindenki szereti Marit', illetve *John loves Mary / John loves everybody* 'János szereti Marit / János szeret mindenkit').

(30) Az Input értelmezése: 'Minden x személyre, x Jánost hívta fel és nem mást':

	KV-BAL	TÍPUS-I	IGE-JOBB	IGEM-BAL	KV-PRED
☞ Mindenki JÁNOST hívta fel		*		*	
Mindenki JÁNOST felhívta		*	*!		
JÁNOST mindenki hívta fel	*!		*	*	
JÁNOST mindenki felhívta	*!		**		

(31) Az Input értelmezése: 'Ami Jánost illeti, minden x személyre igaz, hogy x felhívta őt':

	TOPIK-I	KV-BAL	IGEM-BAL	KV-PRED
☞ Jánost mindenki felhívta				*
Jánost mindenki hívta fel			*!	
Mindenki Jánost felhívta	*!			**
Mindenki Jánost hívta fel	*!		*	*

(30)-ban a kvantor és a fókuszpredikátum szomszédossága nem forog veszélyben, hiszen egyedül a kvantor előzi meg a fókuszot (a TÍPUS-I-et domináló KV-BAL megszorítás értelmében). (31)-ben viszont már szerepet kap a szomszédossági követelmény: az első és a második jelölt között az dönt, hogy IGEM-BAL és KV-PRED közül melyiknek felelnek meg. Mivel fontosabb, hogy az igemódosító az ige bal szélén legyen, mint hogy a kvantor kerüljön ugyanoda, az első jelölt az optimális.

7. Összefoglalás

A bemutatott modellel – amelyet természetesen nem tudtam minden részletében kifejteni¹⁶ – a magyar mondat optimalitáselméleti elemzésére tettem kísérletet. Az Input komponens a mondatalkotó szavakat és a közöttük fennálló grammatikai és diszkurzív viszonyokat tartalmazta; a Generátor vakon létrehozta az Inputból az összes lehetséges szórendi változatot (a jelölthalmazt); a Kiértékelő komponens pedig a magyar nyelvre jellemzőnek feltételezett megszorításhierarchia alapján kiértékelte a jelölteket, és kiválasztotta közülük az optimálisat, amely a modell szerint az Inputnak megfelelő jólformált mondat.

Az elemzés a megfigyelés, kategorizálás szintjén több új általánosítással szolgált: a fókuszot a pragmatikai típusjelölő fogalmára cserélte, bevezette az igazságoperátorok osztályát az olyan kifejezések jellemzésére, mint a *miért*, a *nem* és a *sohasem*, a topikot pedig heterogén tartományként mutatta be, amelyben így a lineárisan nem utolsó kérdőszók is helyet kaphattak, akárcsak az adott, ismert információra utaló pozitív kvantorok.

¹⁶ Az egyik legfőbb hiányosság, hogy nem szóltam az egyes szintagmákon (a generatív hagyomány szerint főnévi, melléknévi stb. csoporton) belüli elemsorrendről. Összetevős szerkezet híján ezt a jelenségkört is megsértendő megszorítások szabályozhatják, amelyeket feltehetően igen magasra kell helyezni a hierarchiában, hogy az egyszerű mondat makrostrukturájának követelményei (topikalizáció, típusjelölés stb.) ne borítsák föl a lokális kapcsolatokat (pl. névelő és főnév lineáris viszonyát).

A tanulmány következő részében egy újabb kísérleti modellt ismertetek, amely már nem a generatív nyelvészet kérdésére keresi a választ (jólformált és rosszulformált mondatok elkülönítése), hanem a kognitív-funkcionális irányzat céljainak megfelelően arról kíván számot adni, hogyan tükröződnek a struktúrában a nyelv – mint (részben) heteronóm jelenség – általános funkciói.

SZAKIRODALOM

- Arany János 1873. A szórend. *Magyar Nyelvőr* 2: 7–11.
- Brassai Sámuel 1860. A magyar mondat I. *Akadémiai Értesítő* 1: 279–399.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan, I. kötet, Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1998a. Identification Focus versus Information Focus. *Language* 74, 245–73.
- É. Kiss Katalin 1998b. Multiple topic, one focus? *Acta Linguistica Hungarica* 45, 3–29.
- É. Kiss Katalin 1998c. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 17–184.
- É. Kiss, Katalin 2006a. Focussing as predication. In: Valéria Molnar–Susanne Winkler (eds.): *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter, Berlin, 169–96.
- É. Kiss Katalin 2006b. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 110–48.
- Ellison, T. Mark 2000. The Universal Constraint Set: Convention, not Fact. In: Dekkers, Joost–van der Leeuw, Frank–van de Weijer, Jeroen (eds.): *Optimality Theory. Phonology, Syntax and Acquisition*. OUP, Oxford, 524–53.
- Grimshaw, Jane 1997. Projection, Heads and Optimality. *Linguistic Inquiry*, 373–422.
- Higgins, F. Roger 1973. *The Pseudo-Cleft construction in English*. Ph.D. dissertation. MIT. Cambridge MA.
- Huber, Stefan 2000. *Es-Clefts and det-Clefts. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen in Deutschen und Schwedischen*. Almqvist and Wiksell International, Stockholm.
- Imrényi András 2005. *Interrogative and Negative Inversion in English and Hungarian, from the Perspective of Optimality Theory*. MA-szakkolgozat, ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék.
- Imrényi András 2006. *Topik, fókusz, kérdés, tagadás. A magyar szórend két új modellje*. MA-szakkolgozat, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Jackendoff, Ray. 1977. *X-bar syntax*. MIT Press, Cambridge MA.
- Kálmán G. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános nyelvészeti tanulmányok XVII*: 49–103.
- Kálmán László 1985a. Word order in neutral sentences. In: Kenesei István (ed.): *Approaches to Hungarian I*. JATE, Szeged, 13–23.
- Kálmán László 1985b. Word order in non-neutral sentences. In: Kenesei István (ed.): *Approaches to Hungarian I*. JATE, Szeged, 25–37.
- Kenesei István 1986. On the logic of word order in Hungarian. In: Abraham, M.–S. de Meij (eds.): *Topic, focus and configurationality*. Benjamins, Amsterdam.
- Kenesei István 2005. Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban. *Magyar Nyelv* 178–96.
- Kiefer Ferenc és Ladányi Mária 2000. Az igeekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 3., Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 453–518.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 177–86.
- Kugler Nóra 2000. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 369–93.
- Newson, Mark 2000. The war of the left periphery. In: *The Even Yearbook 4*. ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 83–106.
- Newson, Mark 2004. Deforestation in Syntax: *The Even Yearbook 6*. ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 135–48.
- Newson, Mark–Vili Maunula 2006. Word order in Finnish: whose side is the focus on? *The Even Yearbook 7*. ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest. <http://www.seas3.elte.hu/delg/publications/even>

Prince, Alan–Paul Smolensky 1993. *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar*. Rutgers University.

Stelzner, Werner 1999. *Context-Sensitivity and the Truth-Operator in Hugh MacColl's Modal Distinctions*.
Forrás: www.hf.uio.no/ifikk/filosofi/njpl/vol3no1/contruth/

Szabolcsi Anna 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 59–82.

Imrényi András

SUMMARY

Imrényi, András

Experimental models of Hungarian word order

1. Optimality Theory

The first part of a two-part series, this study outlines an experimental model of Hungarian word order in the framework of Optimality Theory (OT). While Hungarian syntax has been widely and thoroughly studied by representatives of mainstream generative theory, little effort has been made to challenge successive models of this influential paradigm. Applying a radical version of syntactic OT proposed by Newson (2000, 2004), the present work abandons phrase structure representations to rely solely on a purely optimality theoretic device, a set of violable alignment constraints governing linear relations between individual words.